

О. О. Кошик (Херсон)

Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії

Державотворчі процеси в Україні дедалі настійніше вимагають систематичного вивчення всіх сторінок минулого українського народу. Актуальними сьогодні стають такі питання нашої історії, як спроби добитися місцевого та регіонального самоврядування, діяльності земств і взагалі виборних органів на території нашої країни¹.

Ці ж проблеми гостро стояли перед нашим народом в кінці XIX — на початку XX ст., коли в ході революції 1905—1907 рр. відкрились нові напрями боротьби за соціальне та національне визволення. Одним з них була думська (парламентська) діяльність². Основна увага дослідників на початку XX ст. зосереджувалася на висвітленні проблем соціально-економічної історії України та революційної боротьби. Що ж до питань парламентаризму, то до останнього часу вони найактивніше вивчалися лише у зв'язку з бойкотом першої Думи більшовиками та іншими лівими партіями та взаємовідносинами більшовиків з меншовиками в ході виборів до наступних Дум³, а також з критикою діяльності так званих буржуазних націоналістів в Україні⁴. Нині, в умовах відходу від політизованих принципів розгляду історичного минулого⁵, з'являється можливість більш детального і різнобічного висвітлення названої проблеми.

Активно досліджується насамперед діяльність політичних партій в Україні на початку XX ст.⁶. Як завжди актуальною залишається тема історії українського селянства — адже з огляду на структуру населення України того часу, 85 % якого становило селянство, саме село було основним об'єктом діяльності і головною надією тогочасних національних політичних сил⁷. Підтримка селянами нечисленної групи українських інтелігентів в першій Думі була для останніх дещо навіть несподіваною, але тим більш важливою⁸. Якості, виявлені думськими депутатами-селянами, на думку М. С. Грушевського, повинні були розвіяти «...всякі песимістичні гадки щодо будучності російської України в ліпших конституційних обставинах»⁹. Ця оцінка й нині представляє науковий інтерес — адже, незважаючи на велику роботу по вивченню всього, пов'язаного з історією селянства, залишається багато практично не досліджених питань. Зокрема, дуже мало фактичних даних про українських селянських депутатів. Так, невідомо, що це були за люди, через які обставини життя і в силу дії яких політичних чинників були обрані до Думи, якою була їх поведінка в стінах Таврійського палацу, яку участь брали вони в роботі парламенту. Не висвітлено погляди депутатів-селян, ступінь впливу на них партій, рівень розуміння політичної ситуації тощо.

Однорічно й неповно вивчені й виступи українських селянських депутатів у I і II Державних думах, в яких можна знайти багатий матеріал щодо життя українського села початку XX ст. і, зокрема, для актуальної нині роботи по дослідженню внутрішнього світу та світоглядних засад народу як творця історії¹⁰. Не одержали ще систематичного висвітлення й стенографічні звіти про думські засідання — цінне джерело для вивчення соціальної свідомості, і насамперед селян, оскільки основним питанням в 1905—1907 рр. було аграрне¹¹.

Між тим «великий мовчальник» селянин на початку XX ст. перебував у центрі уваги політиків. В Україні це особливо проявилось в пе-

ріод виборів до I і II Державних дум та під час їх роботи, коли в боротьбу за селянські голоси та політичну підтримку селянства включилися й урядові кола, і новостворені на той час партії. Можна говорити, звичайно, про вплив на українське селянство лише з боку деяких загальноросійських та українських національних партій; польські та єврейські мали свій контингент виборців серед землевласників та міщан Правобережжя.

Безпосередні свідчення про ставлення до селянства різних політичних сил, зокрема українських, містяться в численних тогочасних публікаціях з думської тематики. Для нас вони тим цінніші, що були написані на злобу дня, часто в полемічному запалі, для захисту своїх позицій. Взаємовикривальний пафос авторів різних політичних спрямувань дає можливість зробити певний крок до розуміння дійсної ролі селянства в політичних планах різних сил, не замаскованої формулюванням партійних програм, а в поєднанні з іншими джерелами, можливо, і реальної позиції самого селянства щодо всіляких партій і політики взагалі*.

Урядові кола, змушені шукати підтримки у селянства, особливо заможного, підготували виборчі закони 6 серпня і 11 грудня 1905 р. таким чином, щоб в Думі було якомога більше, як вони на те розраховували, консервативного селянства¹². Реальний склад Думи першого скликання зменшив запал урядовців; прем'єр-міністр І. Л. Горемікін навіть зауважив якимось: «Добра третина цих людей просить на шибеницю...»¹³. Так гранично відверто було сформульовано ставлення до Думи в стані правих, проімперських сил. Наприклад, московський професор — історик В. Гер'є виказував сумнів, наскільки багатонаціональну Думу можна назвати «російською» і, роздратований «етнографічним», як він пише, її складом, не втримується від зовсім не академічних характеристик «інородців», називаючи їх «примірниками» (характеризуючи склад Думи, пише: «...і по два чи одному примірнику різних народностей, що збереглися у вигляді маленьких острівців в російському морі...»)¹⁴. З таких же світоглядних засад розглядатиме він пізніше склад і роботу другої Думи¹⁵. Під «батьківську турботу» маскує своє зневажливе ставлення до «темних селян» чорносотенний редактор «Киевлянина», в майбутньому член Державної Ради Д. І. Піхно. В своїй газеті він проводить думку, що законотворча робота «...не може бути довірена голосуванню тієї маси, що являє собою політичного немовля, яке не навчене навіть грамоті...», якого не можна «...без виховання кинути в розпал політичної боротьби»¹⁶. Найкращим же вихователем, судячи із змісту матеріалів «Киевлянина», міг бути б «Союз російського народу». Його провідники в рясах заповнили майже все Правобережжя відозвами єпископа Антонія та «Почаєвськими листками» і добились-таки, особливо на Волині, значного впливу на селян¹⁷.

Певна зверхність щодо селян відчувається й у лідера кадетів, шановного професора П. М. Мілюкова. Описуючи формування в Думі трудової групи, він пише про те, як «...пан Заболотний привів на повіді дюжину подільських «дядьків» в чоботах и свитках»¹⁸. Висновок щодо політичної зрілості трудовиків, яких «водять на повіді», читачі мали зробити самі. Втім, чоботи як символ використовувалися й прихильниками до селян народниками. В. Богораз-Тан так пише про селян-депутатів: «...вони... топчуть своїми важкими чобітьми цінний дубовий паркет, безцеремонно, як завойовники... виходять на трибуну впевнено, як господарі, і говорять з міністрами прямо, відверто, гірше, ніж на ти... Але пахне від них, крім мазаних чобіт, ще «землею й волею»¹⁹.

Інше ставлення до селянства знаходимо в українській демократичній, як тоді говорили «національно свідомої», інтелігенції. Вона поклядала на українське селянство великі надії і шукала в ньому опори, хоч і на інших засадах, ніж російські народники. М. С. Грушевський, що, як уже зазначалося, в перших кроках українських депутатів-селян в

Думі вбачав великі перспективи для української справи, широко жалкував з приводу невдачі цієї спроби²⁰. Відзначав політичну зрілість українських селян О. Лотоцький: «...Без проводу, без попередньої підготовки політичної школи ці так придушені гречкосії виявили просто якусь інтуїцію політичного чину в часі виборів...»²¹. Про тих же, кого обрали ці «гречкосії», Д. Дорошенко, тоді секретар «Українського вестника», який за завданням редакції проводив анкетування серед селянських депутатів, згадував уже як про «...дуже розумних, інтелігентних і свідомих національно діячів»²². Щоправда, радикальніше настроєний С. Єфремов, критикуючи уряд за створені ним умови виборів, говорив, що людей було зтероризовано, залякано і прибито, а «...по селах вибори взагалі проходили серед такого безладдя, що ...рідко хто тямив до ладу, куди і на що вибирають людей»²³.

Більш помірковані судження про селянських депутатів висловлював один з редакторів «Ради» Ф. Матушевський. Він говорив про першодумських селянських депутатів як про «простих хліборобів-селян без більш-менш широкого світогляду і теоретичної і практичної підготовки до справ такої великої ваги, якими являються справи державні»²⁴ і підтримував В. Піснячевського, який вважав селянських депутатів до II Думи вже значно більше підготовленими: «Перед вами вже справжня сіль землі народної. Вона ще не зовсім чиста, вилита, не аптечна, але далеко краща, ніж торішня»²⁵. Український соціал-демократ М. Порш виступав взагалі як прагматик. Хід його міркувань такий: селянам байдужі інтелігентські ідеї, проте не байдужа земля, тому треба пов'язати під час виборчої агітації аграрне питання з питанням автономії для України і добитися того, щоб «загально-політичне визволення було для українського народу разом з тим визволенням національним»²⁶.

Майже не згадують про своє українство і зв'язок із селянством трудовик, депутат I Думи від Чернігівської губернії Т. В. Локоть та публіцист кадет М. Могилянський. Вони у своїх книгах з'ясовують стосунки на загальноросійській міжпартійній арені, хіба що частіше інших цитуючи «своїх» українських депутатів²⁷. М. Могилянський при цьому вважав, що «політична свідомість широких мас селянства ще досить примітивна»²⁸. Базою для таких узагальнень йому послужила, як він писав у «Нарисах селянських настроїв», власна адвокатська практика та присутність в кулуарах Думи²⁹.

Цікаво, що В. І. Ленін, теж адвокат і літератор, робив висновки щодо селянства навіть і без такої практики. Однак він читав стенограми і вже через десятиліття, в 1917 р., наводив все-таки як основний доказ того, що селянство бажало націоналізації землі, факт наявності під першодумським проектом «104-х» (трудовицьким) селянських підписів³⁰. Як автор наукових праць і політик, він не забув зауважити при цьому, що до справи підходив ґрунтовно: «...Я вивчав спеціально підписи під цим проектом, докладно знайомився із тим, до якого класу вони належать, наскільки їх можна назвати селянами»³¹. Це, треба зазначити, далеко не пусте питання — кого з депутатів можна вважати «селянським», і залишається воно актуальним донині.

Проблему, кого вважати «справжнім» селянським депутатом, почали вирішувати й самі селянські депутати: «На пункті протиставлення «правдивих селян» і тих, що «поначепляли на себе галстучки та ворогнички» вийшла між селянськими послами навіть жива перепалка на однім зборі...» — писав М. С. Грушевський про одне із засідань першодумської Української громади³². Заплуталися спочатку у власних планах та формулюваннях і царські урядовці, що привело до появи в I Думі «селян» з учителів, професорів і адвокатів. Помилку виправив Сенат, який «для єдності тлумачення й виконання» законів 6 серпня та 11 грудня 1905 р. розіслав перед виборами до II Думи детальні роз'яснення, зокрема щодо того, кого слід вважати селянськими виборцями. Проте це «роз'яснення», в якому робиться наголос не на становій, а на

майновій диференціації і в основу якого покладено осілість і наявність господарства на селі³³, відсікало від виборів не тільки осіб селянського звання, які, хоч і були приписані до сільських громад, однак не жили в селі, не мали там власного господарства і фактично землею не користувалися (що загалом не викликало б заперечень), але також і розорених селян, що втратили часто не тільки землю, а й дворища, тобто не були господарями з правом голосу на сході³⁴. Вони були наймитами чи займалися ремеслом, промислом як-от копання колодязів, виготовлення саманної цегли тощо. Сенатське ж роз'яснення із задоволенням могло бути сприйнятим лише соціал-демократами, оскільки мало не офіційно підштовхувало в сферу їх впливу великі маси населення, які дійсно можна було віднести хіба що до «сільського пролетаріату».

Не можна говорити про адекватність розуміння навіть самого терміну «селянин» і в радянській історіографії. Вчені наштовхувалися на методологічні труднощі в пошуках джерел для вивчення різних сторін історії селянства, аж до парадоксів: чи продовжувати вважати селянином людину, якщо вона залишила мемуари³⁵. На значну розмитість критеріїв класовості вказують і філософи, що відійшли від ортодоксального марксизму³⁶. Все це свідчить про незавершеність розробки проблеми

Чимало неузгоджених питань нагромадилося також в питанні щодо партійності депутатів Думи. У працях, виданих до 1917 р., автори, які належали до різних політичних угруповань, намагалися зарахувати побільше селянських депутатів до «своїх» партій чи груп. Таку можливість надавала неусталеність членства в новостворених партіях, переходи депутатів в Думі з фракції до фракції. Ця ж обставина, очевидно, впливає і на сучасні дослідження, коли мова заходить про вплив партії на виборців чи депутатів³⁷.

Узагальнюючі праці з історії України, як колективні, так і монографічні, не дають єдиної картини соціального та партійного складу українських депутацій в I і II Думах³⁸. Між тим, цей сюжет вже включається до шкільної програми і, відповідно, до наймасовішого видання — шкільного підручника з історії України³⁹. Отже, треба дійти ясності в цьому питанні.

Тому, враховуючи все вище сказане, пропонуємо вважати селянськими всіх депутатів, хто був селянином за народженням. Очевидно, що це спрощення, але таке спрощення, як використання станового поділу суспільства при розгляді складу депутатів Думи, дає, на наш погляд, ряд переваг. З'являється можливість зробити крок у вивченні на зрілої проблеми, не очікуючи, поки фахівці подолають методологічні труднощі, а в разі появи усталених дефініцій внести корективи. Використання тогочасних юридичних норм усуває анахронізм, оскільки вибори в 1906—1907 рр. проводилися якраз за становою ознакою. Крім того, певною мірою усуваються різночитання, скажімо, у випадках, коли селянин, крім хліборобства, займався ще дрібною торгівлею, ремеслом чи обіймав одну з посад селянського станового самоуправління — старшини, писаря тощо. В думські депутати такі особи проходили як селяни — або по селянській курії, або по землевласницькій, якщо вистачало цензу. Що ж до можливих сумнівів у правомірності включення до розгляду депутатів, обраних від робітників, але селян за походженням, то треба зазначити, що робітнича курія, введена законом 11 грудня, на відміну від селянської, не мала свого обов'язкового представника, на завершальній стадії виборів — губерньській — була в абсолютній меншості і повністю залежала від підтримки селянських виборців. Це, звичайно, формальна підстава; більш істотним є те, що і на виборах, і в Думі робітники із селян підкреслювали своє селянське походження, вимушеність свого нового становища і єдність інтересів із селянством⁴⁰. Те ж саме можна сказати і про інтелігентів родом із селян⁴¹. Визначення селянських представників тільки за формальною ознакою, скажімо,

по виборах від відповідної курії (9 депутатів від українських губерній) не відображало б дійсний вклад українського селянства у розвиток суспільства.

Партійність селян будемо вказувати таку, як подавалася в офіційних виданнях (стосовно II Думи) ⁴² або за тими авторами, які спеціально займалися цим питанням ⁴³.

Після цих необхідних зауважень можна сказати, що серед депутатів від українських губерній в I Державній Думі селянство було представлено 58 депутатами, в II Думі — 62 депутатами ⁴⁴. Всього ж, за передбаченим законом 6 серпня розписом числа членів Думи, від дев'яти українських губерній мало бути обрано 102 депутати ⁴⁵. Ця кількість вказувалася і в законі 11 грудня і була чинною для I і II Дум.

Співвідношення українських депутацій за становим складом у I і II Думах було таке.

Таблиця 1 (**)

Губернія	Всього депутат.	Дворян	Селян	Міщан	Духовн. зв.	Не визн.
Волинська	13	5/3	7/9	—/—	1/1	—/—
Катеринославська	10	3/2	5/7	1/1	—/—	1/—
Київська	16	4/1	9/13	2/—	—/1	1/1
Подільська	13	—/1	13/11	—/—	—/1	—/—
Полтавська	12	5/6	6/5	1/—	—/1	—/—
Таврійська	6	2/2	2/4	1/—	—/—	1/—
Харківська	11	7/4	4/6	—/—	—/—	—/1
Херсонська	11	5/6	6/3	—/1	—/—	—/1
Чернігівська	10	4/5	6/4	—/1	—/—	—/—
Всього	102	35/30	58/62	5/3	1/4	3/3

** В чисельнику дані по I Думі. Невизначеність щодо станової належності деяких депутатів пояснюється відсутністю точних даних на цей час.

Як бачимо, кількісно селянські депутати абсолютно переважали над іншими як в I, так і в II Думах. Отже, якби це були справді консервативні, монархічно настроєні люди, то особливих проблем в уряді не було б. Проте, як уже відзначалося, в Думу пройшов далеко не той депутатський склад, на який розраховували урядовці. Селянські виборці, як і очікувалось, відіграли вирішальну роль на заключній стадії виборів. Однак вони проводили в депутати або своїх людей, селян, що вимагали б передачі їм усіх земель, або ж, якою б великою не була їх недовіра до «панів», своїми голосами підтримали тих з них, хто рішуче виступав за свободу народу та його права ⁴⁶.

До першої Думи селянство України обрало найдосвідченіших, найкращих, з його точки зору, представників, і насамперед письменних, а по можливості — освічених людей. Проте перипетії виборчої боротьби виносили наверх іноді і випадкових людей (двоє з депутатів від Подільської губернії — І. З. Кучеренко та П. М. Михаленко — взагалі були неписьменними, зате очолював цю депутацію адвокат І. К. Заболотний, оскільки офіційно вважався селянином громади села Чоботарки Ольгоспільського повіту) ⁴⁷. В цілому ж були обрані люди різні за фахом, освітою і життєвою долею. Тут були і шойно згаданий випускник юридичного факультету університету св. Володимира, учасник-волонтер англо-бурської війни, який до цього ж захоплювався конструюванням підводних човнів, красномовний оратор І. К. Заболотний ⁴⁸, і безсловесний в Думі селянин, колишній залізничний жандарм І. М. Крук ⁴⁹, колишній селянин і морський шкіпер, народний учитель і організатор недільних шкіл на Луганських рудниках С. М. Рижков ⁵⁰, і херсонський селянин В. Г. Леонов, який сам склав з себе депутатські повноваження: («аби чого не вийшло») ⁵¹, магістр сільського господарства, професор і публіцист Т. В. Локоть і повітовий суддя Л. Ю. Штефанюк ⁵².

Склад селянських депутатів у II Державній думі був більш рівним. Навчений досвідом уряд вжив заходів, щоб не допустити в Думу депутатів від селянської курії, які не були сільськими домогосподарями «з садибною осілістю»⁵³. Дещо змінився і партійний склад депутатів. Участь у виборах соціал-демократів, есерів і енесів, що бойкотували перші вибори, кадетів, популярних після I-ї Думи трудовиків, правих партій, що також активізувалися — все це внесло зміни у фракційний склад Думи другого скликання порівняно з I-ю.

Таблиця 2 (***)

Партійність депутатів від українських селян	I Дума	II Дума
Трудова група	28	38
Соціал-демократи	4	6
Конст. демократи	5	1
Праві	1	15
Позапартійні	15	—
Не визнач. партійності	5	2
	58	62

*** Кілька депутатів від України входили до не названих тут партій — демократичних реформ, народно-соціалістичної тощо, але стосовно селян тільки депутат II Думи В. І. Хвіст офіційно входив до складу партії есерів.

Селянські депутати від України досить активно проявили себе — на засіданнях Думи першого скликання виступили 18 депутатів, а II Думи — 17⁵⁴. Стенограми цих виступів зафіксували як загальний рівень розвитку селянських депутатів, так і їх світогляд, політичні пристрасті, бачення ними шляхів вирішення нагальних завдань, зокрема аграрного питання, зрештою, певні їх амбіції та особисті інтереси.

Що стосується провідників українських національних інтересів, то порівняно з I Думою, де головну роль відігравала українська інтелігенція, а селяни, як М. С. Онацький чи А. Ф. Грабовецький лише зрідка у своїх виступах посилялися на минувшину чи прикрашали часто сірі дебати українською мовою та гумором⁵⁵, в другій Думі вже справа відстоювання національних інтересів лягла на плечі депутатів-селян. Її гідно виконували депутати Ю. А. Сайко з Полтавської губернії, Є. К. Чигирик та В. Г. Сахно з Київської, В. І. Хвіст з Чернігівської губернії та ін.⁵⁶ Зазначимо, що селянські депутати з України були різних національностей: в основному українці і росіяни, але були також представники німецьких і чеських колоній, поляки, греки, кримські татари.

В цілому національний склад селянських депутацій досить вірно відбиває і структуру населення України того часу, і внутрішню політику царизму щодо неї, спрямовану на послідовну русифікацію українських губерній, особливо південних та східних. Подекуди (наприклад у Волинській та Подільській губерніях) національність могла відігравати вирішальну роль при обранні до Думи. Особливо показовими є результати виборів до II Думи від Подільської губернії, серед депутатів якої українцем назвався один П. М. Рогожа, тоді як в I Думі їх було дванадцять.

Тут треба нагадати, що офіційна статистика в Росії враховувала не національну, а релігійну належність населення. До того ж, царський уряд, щоб склалося враження, що росіяни в країні становлять більшість населення, при статистичних підрахунках об'єднував разом великоросів і пригнічуваних українців і білорусів під загальною назвою «росіяни» і таким чином одержував «більшість росіян» в Російській імперії, тобто 65,5 %⁵⁷. Статистичні викладки щодо думських депутатів ба-

зувалися, як правило, на підставі особисто заповнених ними анкет⁵⁸. Тому названа національність могла не відповідати дійсності. Характерним є випадок з братами Заболотними. Молодший, Іван Кирилович, єдиний в Подільській депутації в першій Думі значиться «росіянин», старший, Данило Кирилович, в майбутньому всесвітньовідомий вчений-мікробіолог, Президент ВУАН, чие ім'я носить інститут мікробіології в Києві, пише про себе «українець»⁵⁹. Отже, питання національної ідентифікації складу Дум не є простим і потребує подальшого вивчення.

Таблиця 3 (****)

Губернії	Національності						
	Укр.	Рос.	Пол.	Нім.	Чех.	Грек.	Кр. тат
Волинська	7/8	—	—	—	—/1	—	—
Катеринославська	1/—	4/6	—	—	—	—/1	—
Київська	6/11	2/2	1/—	—	—	—	—
Подільська	12/1	1/10	—	—	—	—	—
Полтавська	6/4	—/1	—	—	—	—	—
Таврійська	—	2/3	—	—	—	—	—/1
Харківська	—/3	4/3	—	—	—	—	—
Херсонська	4/—	1/2	—	1/1	—	—	—
Чернігівська	5/3	1/1	—	—	—	—	—
Всього: 58/62	41/30	15/28	1/—	1/1	—/1	—/1	—/1

**** В чисельнику — дані по I Думі

Аналіз виступів та аргументації українських селянських депутатів I і II Дум свідчить, що на той час радикалізм не був домінуючою рисою їх суспільної свідомості. Скоріше це були люди помірковані, але з глибоким розумінням правоти і законності своїх вимог. Ось кілька прикладів: на трибуні полтавський депутат М. С. Онацький: «...Я дуже дивуюсь: чия ж у поміщиків земля? А ось чия. З часу приєднання Малоросії до Російської держави імператори, а більш за всіх Катерина II, роздарували нашу українську землю російським дворянам й козацьким старшинам з тими людьми, які на ній сиділи та її обробляли. Постає питання, чому вона їхня? Якщо предки наші залили кров'ю цю землю, не зупиняючись ні перед чим, йшли в огонь і у воду відстоювати інтереси України, то чому ж в нинішній час за ті ж землі знову давати викуп?...»⁶⁰. Виступ селянина з Херсонщини П. М. Борисова також свідчить про розуміння селянами пружин і механізмів імперської системи нацькування народів один на одного: «Дайте землю, дайте права, дайте вільне життя, дайте науку і побачите, що через 20 років ніякі прокламації, ніякі провокації на наш народ не впливатимуть»⁶¹. Високий рівень усвідомлення необхідності освіти для українського села вказувало багато депутатів. Зокрема, депутат II Думи з Чернігівщини В. І. Хвіст говорив так: «Для селян, особливо на Україні, освіта значить не менше, ніж аграрне питання. Якби була б освіта, країна грамотна — легше було б боротися зараз, а Столипін не заявляв би: «Держава — це міністри». Доти, поки у нас на Україні не введуть місцевої мови, доти в нас рівень освіти не підвищиться»⁶².

Стенограми виступів селянських депутатів з України та інші матеріали про їх діяльність в Думах дають підстави для певних узагальнень щодо позиції українського селянства в I і II Державних думах Російської імперії. Отже, визнавалася необхідність розв'язання аграрного питання шляхом відчуження земель, в тому числі і великих приватновласницьких угідь, надання громадянських свобод, створення демократичної держави. Селянські депутати, особливо об'єднані в Українській думській фракції, вимагали для України місцевої автономії, самоврядування та національної школи. Усі ці завдання повинні були вирішувати-

ся законодавчим шляхом, шляхом послідовного реформування державного устрою, економічних та соціальних відносин.

Виступи українських селянських депутатів, що висвітлювалися українською пресою й активно сприймалися селянами, об'єктивно сприяли розвитку національної самосвідомості українського народу.

¹ Див.: доповіді Президента України Л. М. Кравчука та Голови Верховної Ради України І. С. Плюща на науково-практичній конференції «Актуальні проблеми управління територіями в Україні» 26 листопада 1992 р. // *Голос України*.— 1992.— 28 листопада.— С. 2—3.

² Сарбей В. Г. Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації // *Укр. іст. журн.*— 1992.— № 6.— С. 42.

³ Крижановский В. П. Большевики и парламентаризм в России: историография проблемы / Дис. на соиск. уч. степени доктора ист. наук.— (На правах рукописи).— Киев, 1991 г.

⁴ Иванов Л. М. Революция 1905—1907 гг. на Украине // *Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России: Сб. статей*.— М., 1949.— С. 14—106.

⁵ Кондуфор Ю. Ю. Сьогодення інституту історії України // *Укр. іст. журн.*— 1991.— № 7.— С. 60.

⁶ Див.: *Укр. іст. журн.*— 1991.— № 9.— С. 157—158 (теми дисертацій); Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.)».— Тези доповідей.— Київ—Миколаїв, 1992 р.— Ч. 1.— С. 6—7; 10—11, 18—19; 26—29; 29—30; 30—32; 57—59; 64; 68—69; 80—81; Ч. 2.— С. 15—16; 43—44; 50—52; 68—70; Ч. 3.— С. 17—18; 35—37; 45—47; 47—48; 67—69, 79—81.

⁷ Афонін Ю. В. М. С. Грушевський про соціальний склад української нації на початку ХХ ст. // Там же.— Ч. 1.— С. 6—7.

⁸ Грушевський М. У українських послів російської Думи // *3 біжучої хвилі: Статті і замітки на теми дня, 1905—1906 р.*— Київ, 1906.— С. 80—81.

⁹ Там же.— С. 84.

¹⁰ Смолий В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII—XVIII ст.).— К., 1985.— С. 13.

¹¹ Щодо цінності джерел такого роду існують різні точки зору. Зокрема, українська дослідниця В. І. Михайлова висловлює певний сумнів щодо стенограм як адекватного джерела через те, що вони редагувалися (Див.: Михайлова В. І. Накази і приговори селянських сходів першої Государственной думе.— Дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук.— Днепропетровск, 1975.— С. 42). В деяких працях «застійних» часів віддавалася перевага цитуванню виступів українських депутатів не за стенограми, а за творами В. І. Леніна.— (Див.: Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905—1907 рр.— К., 1977.— С. 301—303). Однак сучасні дослідники в галузі джерелознавства історії селянства, зокрема білоруський вчений О. Г. Буховець, доводять, що, використовуючи певну методiku, можна ефективно одержувати найрізноманітнішу інформацію з масових джерел (якими є, безумовно, і стенографічні звіти про думські засідання.— О. К.), причому не тільки явну, але і «приховану». (Див.: Буховець О. Г. Массовые источники по общественному сознанию российского крестьянства: опыт применения контент-анализа // *История СССР*.— 1986.— № 4.— С. 104; Буховець О. Г. О системном анализе сознания и политического поведения крестьянства в годы первой российской революции // *Аграрная эволюция России и США в XIX—начале XX века: Материалы советско-американских симпозиумов*.— М., 1991.— С. 294). Ми поділяємо цю точку зору.

* Література із загальних питань парламентаризму в Росії та боротьби навколо Думи загальноросійських партій, особливо чисельна щодо РСДРП, практично вичерпно узагальнена в названих вище дисертаційних дослідженнях В. І. Михайлової та В. П. Крижанівського і спеціально тут не розглядається.

¹² Сидельников С. М. Образование и деятельность первой Государственной думы.— М., 1962.— С. 71.

¹³ Див.: Тан В. Г. (Богораз). Мужики в Государственной думе. Очерки.— М., 1907.— С. 9.

¹⁴ Герье В. Первая русская Государственная дума. Политические воззрения и тактика ее членов.— М., 1906.— С. 7.

¹⁵ Герье В. Вторая Государственная дума.— М., 1907.— 379 с.

¹⁶ Пихно Д. И. В осаде: Политические статьи.— Киев, 1905.— С. 9.

¹⁷ Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині.— Львів, 1970.— С. 48.

¹⁸ Милюков П. Год борьбы. Публицистическая хроника. 1905—1906.— СПб., 1907.— С. 396.

¹⁹ Тан В. Г. (Богораз).— Указ. соч.— С. 3.

²⁰ Грушевський М. Ілюстрована історія України.— Київ—Львів, 1913.— С. 518.

²¹ Лотоцький О. Сторінки минулого.— Ч. 3.— Варшава, 1934.— С. 7.

²² Дмитро Дорошенко. Мої спомини про давнє—минуле. (1901—1914 роки).— Вінніпег, Манітоба, 1949.— С. 83.

²³ Ефремов С. З російського життя // *Нова громада*.— 1906.— № 4.— С. 158—159.

- ²⁴ Матушевський Ф. Українська громада в другій Державній думі // Літературно-науковий вісник.— Т. 34.— Кн. 7.— Київ—Львів, 1907.— С. 93.
- ²⁶ Там же.
- ²⁶ Порш М. Національне питання та виборна агітація на Україні // Літ.-наук. вісник.— 1907.— Т. 37.— Кн. 1.— С. 135—137.
- ²⁷ Локоть Т. В. Первая дума: Первая дума. М., 1906.—365 с.; Локоть Т. В. Политические партии и группы в Государственной думе.— М., 1907.—317 с.
- ²⁸ Могилянский Мих. Первая государственная дума.— СПб., 1907.— С. 179.
- ²⁹ Там же.— С. VII—VIII.
- ³⁰ Левін В. І. Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 399.
- ³¹ Там же.
- ³² Грушевський М. Вказ. стаття.— С. 84.
- ³³ Центральный Державний Історичний архів України.— ф. 442, оп. 658, спр. 95, ч. 1, арк. 328—328 зв. (далі — ЦДІА України).
- ³⁴ Там же, арк. 332 зв.—333.
- ³⁵ Див.: Кобытов П. С., Козлов В. А., Литвак Б. Г. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения.— М., 1988.— С. 4.
- ³⁶ Библиер В. Социальная детерминация в XX веке // Новый круг.— 1992.— № 1.— С. 56—57.
- ³⁷ Див.: Проблеми історії національного руху... Тези доповідей. Білоус А. О.— Ч. 1.— С. 10—11; Ляха С. Р.— Ч. 2.— С. 43—44 та ін.
- ³⁸ Історія Української РСР.— Т. 1.— К., 1953.— С. 619—620; Історія Української ССР: в 10 т.— Т. 5.— К., 1983.— С. 163—167; Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 278—279; Субтельний О. Україна: Історія.— К., 1991.— С. 265; та ін.
- ³⁹ Історія України. Проб. учеб. пособие для 10—11 кл. / Под ред. Ю. Ю. Кондуфора.— К., 1991.— С. 25—27.
- ⁴⁰ Характерними щодо цього є виступи: в I Думі—депутата М. І. Михайличенка (Стеногр. отчеты: Сес. первая.— СПб., 1906.— Т. 1.— С. 104; 347—348; Т. 11.— С. 1357; в II Думі—депутата М. М. Фомічова. // Там же. Сес. вторая.— СПб., 1907.— Т. 1, Стб. 1109—1113).
- ⁴¹ Найбільш доступним і зручним джерелом з цього приводу може служити енциклопедичний словник бр. Гранат (т. 17), в якому подано списки депутатів I—III Дум з вказанням віку, стану, основних занять тощо. Недолік цих списків—повна відсутність даних про національність депутатів та в деяких випадках замовчування станової належності, особливо відносно депутатів-дворян.
- ⁴² Государственная дума. Созыв 2-й: Указатель к стенографическим отчетам.— СПб., 1907. (Покажчик до стеногр. звітів I Думи партійних списків думських фракцій не містить.— О. К.).
- ⁴³ Колесниченко Д. А. Состав Трудовой группы в I и II Государственных думах: сводная таблица членов фракции.— М., 1988.
- ⁴⁴ Тут і далі підрахунки автора зроблені за названими вже списками словника Гранат та покажчиками до стенографічних звітів, доповненими даними з неофіційних видань: Состав Государственной думы. Подробная таблица депутатов с указанием возраста, национальности, сословия, профессии, образования, партии и кратких биографических сведений.— М., 1906; Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной думы.— М., 1906.
- ⁴⁵ ЦДІА України, ф. 442, оп. 658, спр. 95, ч. 1, арк. 106—106 зв.
- ⁴⁶ Обзоратель. Депутаты с территории Украины и деятельность их в Государственной думе. 1. Условия избирательной кампании и состав депутатов // Украинский вестник.— № 10.— 23 июля 1906 г.— С. 726.
- ⁴⁷ ЦДІА України, ф. 442, оп. 658, спр. 95, ч. 1, арк. 262.
- ⁴⁸ Думский сборник. Государственная дума первого созыва. (27 апреля—8 июля 1906 г.)— СПб., 1906.— С. 303.
- ⁴⁹ ЦДІА України, ф. 442, оп. 658, спр. 95, ч. 1, арк. 262 зв.
- ⁵⁰ Колесниченко Д. А. Указ. соч.— С. 24—25.
- ⁵¹ Гос. дума. Стен. отчет. Сес. первая.— Т. 1.— СПб., 1906.— С. 286.
- ⁵² Колесниченко Д. А. Там же.— С. 30—31; 60—61.
- ⁵³ ЦДІА України, ф. 442, оп. 658, спр. 95, ч. 1, арк. 324.
- ⁵⁴ Підраховано за: Государственная дума. Стен. отчеты. Сес. первая.— СПб.: 1906.— Т. 1.— С. 866; Т. II.— С. 867—2013; Гос. дума. Второй созыв. Стеногр. отчеты. Сес. вторая.— СПб., 1907.— Т. 1.— Стб. 1—2344; Т. II.— Стб. 1—1613.
- ⁵⁵ Обзоратель. Вказ. стаття.— III. Законопроекты // Украинский вестник.— 1906.— № 12.— 13 авг. 1906 г.— С. 857.
- ⁵⁶ Матушевський Ф. Вказ. стаття.— С. 87—98.
- ⁵⁷ Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма.— М., 1975.— С. 42.
- ⁵⁸ Бородин Н. А. Госуд. дума в цифрах.— СПб., 1906.— С. 5.
- ⁵⁹ Заболотный Д. К. Автобиография // Избранные труды.— Т. 1.— «Чума».— К., 1956.— С. 11.
- ⁶⁰ Гос. дума. Стен. отч. Сес. 1.— Т. 11.— С. 941.
- ⁶¹ Там же.— С. 1191.
- ⁶² Гос. дума: Стеногр. отчет. Сес. 2.— Т. 2.— Стб. 547.